

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/283720032>

Carol I al României, Jurnal, vol. 2 (1888–1892), stabilirea textului, traducerea din limba germană, studiu introductiv și note de Vasile Docea, Iași, Polirom, 2014

Book · August 2014

CITATIONS

0

READS

1,613

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Germans in Romania [View project](#)

King Carol I and the constitutional monarchy in Romania [View project](#)

Jurnal

CAROL I
AL ROMÂNIEI

VOLUMUL II • 1888-1892

POLIROM

CAROL I AL ROMÂNIEI

JURNAL

© 2014 by POLIROM

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsește penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P. O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
Sector 4, 040031, O. P. 53, C. P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

CAROL I, rege al României

Jurnal / Carol I al României; stabilirea textului, trad. din lb. germană, studiu
introdactiv și note de Vasile Docea. – Iași : Polirom, 2014

4 vol.

ISBN 978-973-46-0694-8

vol. 2: 1888-1892. – 2014. – ISBN 978-973-46-1964-1

Printed in ROMANIA

Jurnal
CAROL I
AL ROMÂNIEI

VOLUMUL AL II-LEA • 1888-1892

Stabilirea textului, traducere din limba germană,
studiu introductiv și note de Vasile Docea

POLIROM
2014

Cuvânt introductiv

Volumul al doilea al jurnalului regelui Carol I al României (1839-1914, principe al României din 1866, rege din 1881), pe care îl publicăm acum, conține însemnările sale zilnice din anii 1888-1892. Caietele originale ale jurnalului se păstrează la Arhivele Naționale ale României, în București, într-un fond intitulat „Casa Regală. Carol I. Personale”, iar însemnările din anii 1888-1892 constituie prima parte (primele 153 de pagini, scrise pe ambele fețe) a unui caiet voluminos, înregistrat sub cota „Dosar III/31 – 1888-1896”. Textul original din acest caiet, asemenea celorlalte, a fost redactat de rege în limba germană, folosind grafia specifică epocii. Scrisul e mărunț, strâns și aplecat spre dreapta, acoperind paginile în întregime. Rândurile sunt ușor oblice, urcând spre dreapta, ceea ce face ca, aproape la fiecare pagină, în colțul din dreapta jos, regele să înghesuie câte o jumătate de rând, apoi un sfert de rând, uneori și câte un cuvânt. Câte o linie subțire, trasă cu penița, marchează sfârșitul însemnărilor fiecărei zile.

Lumea văzută dintr-o poziție de excepție

La fel ca în cazul primului volum¹, însemnările regelui rețin o sumedenie de fapte, unele banale. Aproape fiecare zi începe prin consemnarea vremii, de foarte multe ori și a temperaturii aerului. Adeseori, starea vremii este notată de mai multe ori în aceeași zi. Nu sunt uitate mesele cotidiene și persoanele invitate, plimbările (promenada zilnică). Autorul consemnează starea sănătății, pe a sa, dar și pe a persoanelor apropiate. De asemenea, spectacolele de teatru sau concertele la care participă, întâlnirile avute, călătoriile pe care le face, în general, tot ce ține de viața cotidiană. Aparent, am crede că e jurnalul unui om obișnuit, riguros și disciplinat, care, fără afectare și pretenții, notează zilnic tot ce face. Dar e departe de a fi doar atât.

¹ Carol I al României, *Jurnal*, vol. I, 1881-1887, stabilirea textului, traducere din limba germană, studiu introductiv și note de Vasile Docea, Iași, Editura Polirom, 2007.

CUVÂNT INTRODUCTIV

Mai puțin obișnuită este poziția pe care o ocupă autorul însemnărilor. Să nu iutăm că este rege. El se află în centrul vieții politice din regatul României, în miezul puterii. În jurul lui gravitează oameni politici și partide aflate sau interesate să ajungă la guvernare; militari ce recunosc în el pe capul armatei; protipendada, pentru care, a se afla în proximitatea regelui este un semn al distincției sociale; artiști de tot felul, de la pictori și sculptori, la scriitori, cântăreți și actori, atrași de aura culturală a reginei Elisabeta, dar și de perspectiva obținerii unor contracte sau stipendii; bancheri și întreprinzători, în căutarea unor relații care să le netezească drumul spre afaceri. Fiecare are ceva de câștigat – sau crede că are –, material ori simbolic, din întâlnirea cu regele, dintr-o audiență, din strângerea mâinii acestuia. Iar regele îi ordonează pe toți prin numărul degetelor pe care le întinde: mâna întregă celor pe care îi apreciază foarte mult, două degete sau chiar unul singur celor față de care vrea să arate mai puțină cordialitate. Mai mulți contemporani notează că numărul degetelor întinse cuiva de monarh era, dacă nu neapărat un motiv de mândrie, atunci măcar un apreciat subiect de conversație. La rândul său, regele, riguros și disciplinat, îi notează pe toți și pe fiecare, în ordine, cu ora sosirii și cu minutele sau orele acordate, în jurnal. Uneori consemnează, lapidar, subiectele discuțiilor. De cele mai multe ori, însă, nu o face. Semn al abilității sale de a nu se lăsa păcălit de întâlniri și conversații protocolare, fără miză reală.

Aparte este și poziția regelui de nod al relațiilor politice europene. Nu cel mai important, fără îndoială, dar totuși un punct demn de luat în seamă. Diplomații străini caută să îi afle opiniile sau să îi influențeze deciziile. La rândul său, îi cultivă, invitându-i la recepții, dejunuri sau concerte la palat. Monarhii europeni îl vizitează sau îl primesc, întâmpinându-l cu toate onorurile. Numai în cei cinci ani cuprinși în acest volum, se întâlnește cu regina Victoria a Marii Britanii, cu împărații Friedrich al III-lea (un vechi prieten din tinerețe) și Wilhelm al II-lea ai Germaniei, cu împăratul Franz-Iosif al Austriei, cu regele Leopold al Belgiei, cu regele Umberto al Italiei. Șefi și membri ai caselor princiare europene îl vizitează la București și la Sinaia, el îi vizitează la Viena, München, Berlin, Neuwied, Freiburg, Veneția, Bruxelles, Londra. Sau îi întâlnește prin stațiunile europene în care, vara, își face curele de sănătate. Este el însuși un membru al casei imperiale germane și, prin înrudiri, al mării aristocrații europene. Se simte la el acasă în această lume aristocrată, căreia îi aparține cu toată ființa lui și în mâinile căreia, încă, se concentrau marile decizii politice și soarta continentului. Mai mult, o simbolizează. Căci acea elită nobiliară continentală considera doar două ocupații drept legitime: politica sau cariera militară. Carol I le reunea pe amândouă.

CUVÂNT INTRODUCŢIV

Acestei poziții, de observator privilegiat, i se adaugă faptul că regele Carol I este o persoană foarte bine informată. Poartă o corespondență uriașă cu diferite persoane din străinătate, prin care obține informații, în primul rând politice. Poartă adesea conversații cu reprezentanții diplomați acreditați la București. Citește mult, de la cărți de drept și istorie, la literatură². Citește zilnic presa internă și europeană, pe care, uneori, laconic, o comentează în jurnal. Este atât de obișnuit cu lectura ziarelor străine, atât de dependent de ea, încât, atunci când, din diferite motive (inundații, viscol, epidemie de holeră), acestea nu sosesc la București sau Sinaia, simte nevoia să consemneze lipsa lor.

Poziția sa privilegiată, de centru al vieții politice în țară și de nod al politicii internaționale, ca și buna calitate a informațiilor pe care le obținea, fac din regele Carol I un observator de calitate și un martor valoros al lumii în care trăiește. Tocmai acest lucru iese în evidență în jurnal. Nu atât faptele în sine consemnate de rege – cunoscute astăzi în marea lor majoritate, dacă nu publicului larg, măcar istoricilor –, cât selectarea și ordonarea, apoi interpretarea lor nuanțată fac din jurnal un document de excepție.

Primii ani ai „marii guvernări conservatoare”

Lunga guvernare liberală, sub conducerea lui Ion C. Brătianu ca președinte al Consiliului de Miniștri, începută în 1876, se încheie în martie 1888. Sub presiunea „opозиției unite”, formată din conservatori de diferite nuanțe, dar și din facțiuni liberale dizidente, care organizează demonstrații, unele violente, pe care regele Carol I le consemnează cu îngrijorare în jurnal, Brătianu prezintă demisia guvernului în 4 martie (21 februarie, stil vechi). Criza guvernamentală nu se încheie, însă, deoarece „opозиția unită” nu este în stare să se pună de acord în privința unui guvern care să îi reprezinte toate facțiunile și care să obțină majoritatea absolută în Parlamentul proaspăt ales. Pentru rege, este o perioadă foarte agitată: se întâlnește cu diferiți oameni politici, mediază între aceștia, încearcă să netezească asperități și să împace ambiții. Abia după o lună, în 3 aprilie (22 martie, stil vechi), regele reușește să numească un nou guvern, condus de junimistul Theodor Rosetti, cu Petre P. Carp la Externe, Menelas Ghermani la Finanțe, Titu Maiorescu la Culte și Alexandru Marghiloman la Justiție. Regele însuși intervine pe lângă generalul Constantin Barozzi, pe care îl convinge să preia portofoliul Războiului³.

² Vasile Docea, *Regele citește (Despre lecturile lui Carol I)*, în revista „Lecturn”, Timișoara, an. 1, nr. 1, ianuarie-martie 2013, p. 4-9.

³ Însemnarea din jurnal din de 3 aprilie/22 martie 1888.

CUVÂNT INTRODUCATIV

Cu aceasta începe o relativ lungă perioadă de guvernări conservatoare, care va dura până în noiembrie 1895. Destul de instabilă, însă, în prima parte, când se perindă cinci guverne pe parcursul a doar trei ani: guvernul junimist al lui Theodor Rosetti (martie 1888-martie 1889), guvernul conservatorului Lascăr Catargiu, în alianță cu liberalul George Vernescu (martie-noiembrie 1889), guvernul generalului George Manu (noiembrie 1889-februarie 1891), guvernul generalului Ioan Em. Florescu (21 februarie-27 noiembrie 1891), guvernul Lascăr Catargiu începând din noiembrie 1891)⁴. Dintre toate, doar ultimul avea să ducă la capăt un mandat de patru ani.

Venirea la putere a conservatorilor, instabilitatea politică, dar mai ales ascensiunea guvernamentală a lui Lascăr Catargiu, au neliniștit aliații externi ai României. Liderul conservator era perceput ca filorus. Germania și Austro-Ungaria, de care România era legată prin tratate încă din 1883, se temeau că aducerea la putere a conservatorilor, în frunte cu Lascăr Catargiu, ar putea scoate România din alianță. Pe 2/14 aprilie 1889, de exemplu, regele notează: „Seara Văcărescu de la Viena, unde sunt foarte îngrijorați. Catargiu nu inspiră încredere.” Neîncrederea aliaților României era cu atât mai serioasă, cu cât, în 1891, urmau să expire tratatele și se punea problema reînnoirii lor.⁵ În cele din urmă, însă, guvernul Lascăr Catargiu (cu Alexandru Lahovari la Externe) este de acord cu prelungirea alianței și tratatele sunt semnate în vara și toamna anului 1892.⁶

Criza matrimonială a perechii regale și căsătoria prințului moștenitor

Jurnalul regelui Carol I reflectă atitudinea sa în legătură cu „afacerea Văcărescu” (1890-1891) și exilul reginei Elisabeta, aflat în directă legătură cu acea afacere. În aprilie 1889, prințul Ferdinand, nepot de frate al regelui,

⁴ Pentru guvernările conservatoare, istoria și doctrina Partidului Conservator: Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, Editura Politică, 1987; *Conservatorismul românesc – concepte, idei, programe*. Antologie, prefată, note introductive, bibliografie și indici de Laurențiu Vlad, București, Editura Nemira, 2006. Pentru contextul politic intern: Traian P. Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888-1899)*, București, Editura Științifică, 1967.

⁵ Udo Haupt, *Die Rumänienpolitik Deutschlands und Österreich-Ungarns vom Rücktritt Bismarcks bis zum Ausbruch des Ersten Balkankrieges (1890-1912)* (teză de doctorat), Würzburg, 1976, p. 18-25.

⁶ Gheorghe Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță 1878-1914*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 188-202.

CUVÂNT INTRODUCATIV

declarat moștenitor al tronului României, sosește în țară. Din acel moment, el se află în permanență în preajma regelui: la evenimentele oficiale, la dejunuri, la plimbările zilnice, la partidele de biliard din aproape fiecare seară. Cei doi sunt nedespărțiți, căci Carol I înțelege să îl inițieze în acest fel pe nepotul său în arta guvernării.

La doi ani după venirea în România a lui Ferdinand, se declanșează un mare scandal, care dă peste cap viața de familie a perechii regale, implică o bună parte a clasei politice din țară, provoacă reacția unor monarhi europeni și pune chiar în pericol existența dinastiei: „afacerea Văcărescu”⁷. Principele moștenitor se îndrăgostește de una dintre domnișoarele de onoare ale reginei Elisabeta, Elena Văcărescu, și plănuiește să se căsătorească cu ea. Persoana care sprijină până în pânzele albe acest proiect este nimeni alta decât regina Elisabeta. Clasa politică este aproape unanimă în respingerea proiectului matrimonial, care ar fi condus la autohtonizarea dinastiei și la reluarea rivalităților dintre diferitele familii autohtone cu pretenții la domnie. Proiectul ar fi anulat însuși temeiul instalării dinastiei străine la 1866. Împărații Wilhelm al II-lea din Berlin și Franz Iosif din Viena aveau la rândul lor motive de îngrijorare, deoarece doreau o dinastie puternică și stabilitate politică în România aliată. Nici regina Victoria a Marii Britanii nu era mai puțin îngrijorată, deoarece casa de Hohenzollern îi trimisese deja semnale serioase privind intenția căsătoririi viitorului rege al României cu una dintre nepoatele ei.

S-a speculat mult, atunci și mai târziu, despre poziția regelui Carol I în acest scandal. Însemnările din jurnal, destul de numeroase pe această temă, clarifică atitudinea regelui. Din însemnările sale rezultă că, în ciuda celor afirmate de unii contemporani, conform cărora regele era informat despre idilă și ar fi tolerat-o la început, el află târziu despre aceasta, de la omul politic liberal D. A. Sturdza. Sub data de 10/22 iunie 1891, Carol I notează: „Orele 3-4 ½ D. Sturdza. Se teme că Nando s-a îndrăgostit de Elena Văcărescu.” O zi mai târziu, când Ferdinand (Nando, cum îi spun apropiații) își recunoaște iubirea în fața regelui, acesta se pronunță deja împotriva, deși o face într-un mod precaut: „Nando îmi recunoaște dragostea lui pentru E.

⁷ Despre „afacerea Văcărescu” s-a scris destul de mult, din diferite perspective. Biografia reginei Elisabeta (care a fost profund implicată în acel scandal) nu au putut ocoli episodul, dar l-au tratat mai degrabă dintr-o perspectivă favorabilă reginei și nefavorabilă față de regele Carol I (Eugen Wolbe, *Carmen Sylva. Der Lebensweg einer einsamen Königin*, Leipzig, 1933, p. 138-150; Annemarie Podlipny-Hehn, *Carmen Sylva*, Solness Verlag, temeswar, 2001, p. 77-89 etc.). O prezentare echilibrată aflăm la Gabriel Badea Păun, *Carmen Sylva. Uimitoarea regină Elisabeta a României 1843-1916*, traducere din franceză de Irina-Margareta Nistor, București, Humanitas, 2003, p. 168-183.

CUVÂNT INTRODUCATIV

Văcărescu. Eu discut calm cu el, îl atenționez în legătură cu obstacolele de netrecut.” Împotrivirea precaută din primul moment se transformă în atitudine fermă în zilele următoare, când, pentru a rupe relația, îl expediază pe Ferdinand la Sigmaringen.

Puse cap la ca, informațiile din jurnal ne oferă și o imagine asupra intențiilor, planurilor și caracterului Elenei Văcărescu. Sau cel puțin imaginea pe care regele însuși și-a făcut-o despre ea. Prima însemnare de acest fel e din 7/19 februarie 1890, deci cu un an și jumătate înainte de izbucnirea scandalului și cu mai puțin de un an după venirea lui Ferdinand în țară. Cu o seară în urmă avusese loc marele bal anual la palatul regal din București, la care a participat și prințul moștenitor. În dimineața de după bal, se petrece un lucru neplăcut, consemnat de rege: „Văcărescu furioasă că Nando nu a dansat cu ea. O acuză pe Elisabeta, neplăcut, el trebuie să se scuze”. Regele face această însemnare tocmai din cauza caracterului neobișnuit al întâmplării: o domnișoară de onoare oarecare, căreia i se pare că i se cuvine să fie invitată la dans de nimeni altul de cât de prințul moștenitor al coroanei și care, în plus, îi cere socoteală reginei în slujba căreia se află. Pentru Carol I, care nu obișnuia nicidecum să noteze în jurnal ce fac sau ce spun domnișoarele de onoare, întâmplarea reprezenta o încălcare a etichetei și a bunei cuviințe greu de trecut cu vederea. Din acea zi și până în iunie 1891, când izbucnește scandalul, Elena Văcărescu nu mai este amintită în jurnal decât arareori și doar în contexte obișnuite, ceea ce ne face să credem, odată în plus, că regele nu bănuia nimic în legătură cu planurile ei și cu relația cu Ferdinand.

Pentru noi, însă, incidentul din 7/17 februarie 1890 este relevant, deoarece îl putem pune în legătură cu desfășurarea ulterioară a lucrurilor. Avem un temei în plus să credem că, încă de atunci, în mintea Elenei Văcărescu încolțise ideea seducerii lui Ferdinand și că lipsa de interes manifestată de acesta a provocat acea ieșire. Din acel moment, devenise clar pentru pretendentă, că avea nevoie de sprijin pentru a-și atinge scopul, iar acest sprijin putea veni de la regina Elisabeta. Pentru a-și atinge țelul, asaltul final trebuia dat la regină.

Iar regina, încet-încet, se lasă cucerită. Relația dintre cele două devine atât de strânsă, încât, după ce regele își arată dezacordul față de o căsătorie între Elena și Ferdinand, regina se îmbolnăvește. Iar protejata ei nu încetează să o șantajese sentimental. Se preface la rândul ei bolnavă, pentru a o impresionape regină, așa cum notează regele în 26 iunie/8 iulie 1891: „Amândoi (Carol I și Elisabeta) am avut o noapte foarte proastă. E. V. pare să zacă fără cunoștință, dacă nu cumva e teatru, deoarece nu are febră. (...)”

CUVÂNT INTRODUCATIV

Seara vine Theodori, nu e deloc impresionat de starea E. V., care e pur psihică.” În paralel, se arată plină de respect și supunere față de rege, a cărui bună-voință vrea să o câștige: „Vineri, 14/26 iunie 1891. București. Ora 12 ½ *lunch*, îi găsesc pe Nando și pe E. Văcărescu în derută, ea vrea să se retragă. Comedie.”

Măsura trimerii lui Ferdinand la Sigmaringen rezolvă criza politică, dar declanșează o alta. Elisabeta aruncă toată vina asupra soțului, incapabil, chipurile, să înțeleagă sentimentele dintre cei doi tineri. Pe de altă parte, clasa politică și presa sunt încă nemulțumite. Cer îndepărtarea de la curte a intrigantei. Soluție cu care regina nu e de acord. Regele le trimite în Italia pe amândouă, iar acolo reușește, în cele din urmă, să le separe. Cu aceasta, criza politică declanșată de „afacerea Văcărescu” ia sfârșit. Prețul pentru familia regală este, însă, unul foarte mare. Carol și Elisabeta rămân separați până în anul 1895, când regina se poate întoarce în țară.

Căsătoria prințului Ferdinand cu prințesa Maria de Saxa-Coburg-Gotha nu a fost nicidecum urmarea „afacerii Văcărescu”. E posibil ca scandalul doar să fi grabit într-o oarecare măsură căsătoria, dar nicidecum nu a provocat-o. Demersurile începuseră deja mai devreme, așa cum rezultă și din jurnalul regelui. Din însemnări ne dăm seama și de rolul jucat de Carol I în negocierile care au precedat semnarea actului matrimonial. Scrisori nenumărate, vizite la curțile europene, inclusiv la Londra, unde discută cu regina Victoria, bunica Mariei, negocierile directe cu familia ducelui de Edinburgh, pregătirile materiale și financiare pentru nuntă, programarea acesteia, toate au fost asumate de rege și duse sistematic spre un final favorabil. Volumul acesta al însemnărilor zilnice se încheie cu pregătirea călătoriei regelui la Sigmaringen, unde urmează să asiste la căsătoria lui Ferdinand cu Maria.

*

La fel ca în primul volum, am identificat și aici persoane și fapte evocate de regele Carol I în însemnările sale și am oferit, în notele de la sfârșitul volumului, spre o mai bună înțelegere a contextului, sumare explicații despre acestea. În unele cazuri, am citat sursele bibliografice în cuprinsul notelor respective. De cele mai multe ori, informația a fost culeasă din lucrări cu caracter general, lexicoane, dicționare, bio-bibliografii, repertorii, a căror listă o redăm în continuare, fără a mai preciza sursele în cuprinsul notelor:

Allgemeine Deutsche Biographie, 55 vol., Duncker & Humboldt, Berlin, 1875-1912.

CUVÂNT INTRODUCATIV

- Bezviconi, Gheorghe, *Necropola Capitalei*, București, 1972
(www.dacoromanica.ro)
- Candrea, I.-Aurel, Adamescu, Gh., *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, Editura Cartea Românească, București, 1926.
- Cannuyer, Christian, *Casele regale și suverane din Europa*, ediție îngrijită de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Gavrilă, București, 1996.
- Enciclopedia istoriografiei românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978.
- Garraty, John A. și Carnes, Mark C. (ed.), *American National Biography*, 24 volume, Oxford University Press, 1999.
- La Grande Encyclopédie*, H. Lamirault et C-ie, Paris, f.a.
- Lecca, Octav-George, *Familiiile boierești române. Istorie și genealogie (după izvoare autentice)*, ediție de Alexandru Condeescu, Editura Libra și Muzeul Literaturii Române, București, 2000.
- Mic dicționar enciclopedic*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura științifică și Enciclopedică, București, 1986.
- Neue Deutsche Biographie*, 22 vol., Duncker & Humboldt, Berlin, 1953-2005.
- The New Encyclopedia Britanica*, ed. a XV-a, vol. 5, Chicago etc., 1992.
- Oroianu, T. și alții, *Șefii Statului Major General Român (1859 - 2000)*, Editura Europa Nova, București, 2001.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, ediția on-line (www.biographien.ac.at/).
- Predescu, Lucian, *Enciclopedia Cugetarea*, București, 1940.
- Rădulescu, Mihai Sorin, *Elita liberală românească (1866-1900)*, Editura All Educational, București, 1998.
- Rosetti, Dim. R., *Dicționarul contimporanilor*, București, Editura Litotipografiei „Populara”, 1897.
- Rusu, Dorina N., *Membrii Academiei Române 1866-1999. Dicționar*, ediția a II-a, Editura Academiei Române, București, 1999.
- Schmidt-Brentano, Antonio, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816-1918*, Österreichische Staatsarchiv, 2007.
- Stroea, Adrian; Ghinoiu, Marin, *Din elita artileriei*, Editura Centrului Tehnic-Editorial al Armatei, 2012.
- Vapereau, G., *Dictionnaire universel des contemporaines*, Hachette, Paris, 1880.
- Vasilu, Lucian și Holban, Ioan (coord.), *Cimitirul Eternitatea din Iași*, Editura „Cronica”, Iași, 1995.
- Vollmer, Hans și alții (ed.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, 25 volume, Seemann Verlag, 1999.